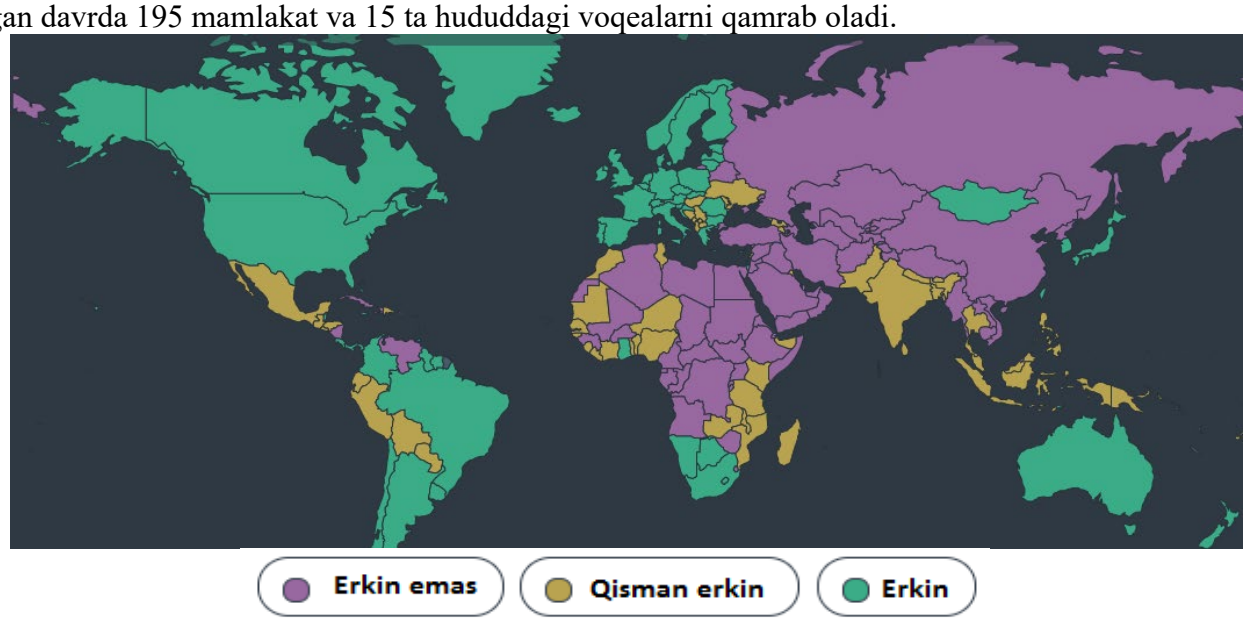
Nurali Tursinkulov
Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
Gavhar Beknazarova
Guliston davlat pedagogika instituti “O‘zbek tili va tillarni o‘qitish” kafedrasi kabinet mudirasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada saylovlar bilan bog‘liq keng tarqalgan muammolar, jumladan zo‘ravonlik, manipulyatsiyaning huquq va erkinliklarni yomonlashuviga olib kelishi, dunyoda ro‘y berayotgan qurolli to‘qnashuvlarning zararli oqibatlari, **b**ahsli hududlarda siyosiy huquq va erkinliklarining inkor etilishi, ba’zi demokratik davlatlarda erkinlikning susayish jarayoni tahlil qilingan. Keltirilgan ma’lumotlar Freedom House (Dunyodagi erkinlik) - siyosiy huquqlar va fuqarolarning erkinliklari haqidagi yillik global hisobot bo‘lib, har bir mamlakat hamda ayrim hududlarga tegishli raqamli reytinglar va tavsifiy matnlardan iborat.*

Kalit so‘zlar: *erkinlik, “Freedom House”, global erkinlik, de-yure, de-fakt, manipulyatsiya, plyuralizm, avtoritar, demokratiya, repressiya*

Insoniyat bugun har qachongidan ham erkin muloqot, sayohat va savdo qiladi. Yangiliklar, internet magazinlar va kontaktlarga kirish osonroq kechmoqda. XIX asrning oxirida Aleksandr fon Gumboldt kabi bir nechta bilimdon sayohatchilarning huquqi bo‘lgan global ma’lumotlar, uchrashuvlar endi tobora ko‘payib borayotgan dunyo fuqarolari uchun tabiiy masaladir. Eksponensial ravishda o‘sib borayotgan axborot almashinuvi tufayli innovatsion konvensiyalar tezda ildiz otib bormoqda. Ko‘z ochib yumguncha, sayyoramizning yoki internetning eng qorong‘u burchaklaridagi turmush tarzi va hayotlari bizning global ongimizni to‘ldirib bormoqda. Fikr va tushunchalarning kengayishi, shuningdek, dunyoqarash (Weltbilder) va o‘z-o‘zini tasvirlash (Selbstbilder) [1] almashinuvining kuchayishi ko‘pchilikni eskirgan turmush tarzidan xalos bo‘lishga, boshqa yo‘llarni sinab ko‘rishga hamda biror narsani boshlashga undab kuch bermoqda. Ko‘rinib turibdiki, bu holatlar ko‘pchilikning erkinligini yanada oshiradi, lekin hamma odamlarni emas.

“Freedom House” (Dunyo bo‘yicha erkinlik) – siyosiy huquqlar va fuqarolarning erkinliklari haqidagi yillik global hisobot bo‘lib, har bir mamlakat va ayrim hududlar uchun raqamli reytinglar va tavsifiy matnlardan iborat. 2024 yilgi nashr 2023-yil 1-yanvardan 2023-yil 31-dekabrgacha bo‘lgan davrda 195 mamlakat va 15 ta hududdagi voqealarni qamrab oladi.

Global erkinlik holati. Dunyodagi erkinlik 210 mamlakat va hududlarga erkinlik reytingi va maqomini beradi. [2]

Hisobot metodologiyasi ko‘p jihatdan BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1948 yilda qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasidan olingan. Dunyodagi erkinlik ushbu standartlar geografik joylashuvidan, etnik xususiyatlaridan, diniy tarkib va iqtisodiy rivojlanish darajasidan qat’iy nazar barcha mamlakatlar va hududlarga asoslanadi.

Dunyodagi erkinlik mamlakatlar yoki hukumat faoliyatiga emas, balki shaxslar tomonidan foydalaniladigan real huquq va erkinliklarni baholaydi. Siyosiy huquqlar va fuqarolar erkinliklariga ham davlat, ham nodavlat subyektlar, shu jumladan muxolifatchilar va boshqa qurolli guruhlar ta’sir qilishi mumkin.

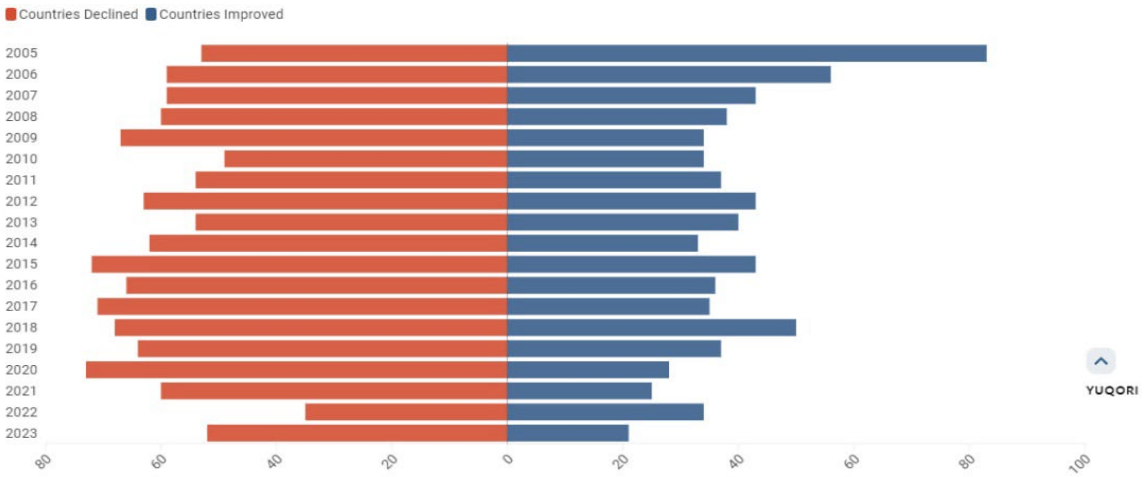
Freedom House huquqlarning qonuniy kafolatlari bu huquqlarni joyida amalga oshirish uchun yetarli emas deb hisoblamaydi. Ko‘rsatgichlarni baholashda qonunlar ham, amaldagi boshqaruv tizimi ham hisobga olinsada, amalda qo‘llanishiga ko‘proq e’tibor qaratiladi.

Hududlar “Dunyodagi erkinlik”da baholash uchun quyidagi mezonlar asosida tanlanadi: hudud boshqa tegishli mamlakat yoki mamlakatlardan alohida boshqariladimi, de-yure yoki de-fakto; siyosiy huquqlar va fuqarolik erkinliklari uchun shart-sharoitlar tegishli mamlakat yoki mamlakatlarning qolgan qismidagi sharoitlardan sezilarli darajada farq qiladimi, ya’ni alohida baholash turli baho berishi mumkin; hudud avtonomiya, mustaqillik yoki boshqa davlat tarkibiga qo‘shilish uchun doimiy xalq yoki diplomatik bosimga duchor bo‘ladimi; hududning chegaralari ko‘rib chiqilayotgan yil uchun sharoitlarni baholashga imkon beradigan darajada barqarormi va yil davomida taqqoslash mumkin bo‘lishi uchun kelgusi yillarda barqaror bo‘lishini kutish mumkinmi; hudud siyosiy ahamiyatga egami.

Freedom House odatda hududiy yoki separatistik nizolar bo‘yicha hech qanday pozitsiyani egallamaydi, buning o‘rniga ma’lum bir geografik hududdagi siyosiy huquqlar va fuqarolik erkinliklari darajasiga e’tibor qaratadi.

2023-yilda global erkinlik 18-yil ketma-ket pasayib ketdi. Bu pasayishning kengligi va chuqurligi juda katta bo‘lib, 52 ta davlatda siyosiy huquqlar va fuqarolik erkinliklari kamaygan, faqat 21 ta davlatda yaxshilanishlar kuzatilgan. Noto‘g‘ri saylovlar va qurolli to‘qnashuvlar tanazzulga olib keldi, erkinlikni xavf ostiga qo‘ydi va odamlarning og‘ir azob-uqubatlariga sabab bo‘ldi.

Oxirgi 18 yil ichida dunyoda erkinlik bo‘yicha umumiy ball pasaygan mamlakatlar soni har yili o‘sgan mamlakatlardan ko‘p. Bu yerda qizil rangda erkinlik darajasi kamaygan mamlakatlar soni, ko‘k rangda esa erkinlik darajasi yaxshilangan mamlakatlar soni berilgan. (Eslatma: Ballari o‘zgarmagan mamlakatlar ushbu taqqoslashga kiritilmagan.)[3]

So‘nggi o‘n yillikda ko‘plab rivojlanayotgan mamlakatlarda siyosiy va fuqarolik huquqlarining ustuvorligi sezilarli kamaydi. Narendra Modi davrida Hindiston ham, afsuski, shunday mamlakatlar qatoriga kirdi. Bu kamayishni tezroq iqtisodiy o‘sish uchun to‘lanadigan badal desa bo‘ladimi? Keng ma’noda olib qaralsa, umuman bunday emas. Agar resurslarga boy ba’zi mamlakatlarni, shuningdek, Gonkong va Singapurni hisobga olmasak, dunyoning barcha boy mamlakatlari liberal demokratiya hisoblanadi.

Grafikda ba’zi tanlab olingan mamlakatlarning 2014−2024-yillar oralig‘ida Freedom House hisobotidagi umumiy ko‘rsatkichlari (ballari) o‘zgarishi aks etgan. To‘q ko‘k — erkin, och ko‘k — erkin emas, havorang esa qisman erkin deya e’tirof etiluvchi mamlakat ekanini anglatadi.[4]

Saylovlar bilan bog‘liq keng tarqalgan muammolar, jumladan zo‘ravonlik, manipulyatsiya huquq va erkinliklarning yomonlashuviga olib keldi. Ekvador “Erkin” maqomidan qisman erkin maqomga tushirildi, chunki uning saylovlari zo‘ravon jinoiy tashkilotlar tomonidan to‘xtatildi, natijada bir nechta davlat amaldorlari va siyosiy nomzodlar halok bo‘ldi. Kambodja, Gvatemala, Polsha, Turkiya va Zimbabveda amaldagi prezidentlar saylovdagi raqobatni nazorat qilishga, siyosiy raqiblariga to‘sqinlik qilishga yoki saylov kunidan keyin hokimiyatni qo‘lga olishlariga to‘sqinlik qilishga urinishgan. Tailand raqobatbardosh saylovlar tufayli “Erkin emas”dan “Qisman erkin” chegarasidan oshib ketgan bo‘lsa-da, harbiylar tomonidan ishlab chiqilgan konstitutsiya saylanmagan tashkilotlarga hukumatni shakllantirish jarayonini buzishga imkon berdi. Harbiy kuchlar, shuningdek, Nigeriyada saylangan hukumatni ag‘darib tashladi, bu esa yilning ikkinchi eng katta pasayishiga olib keldi va Afrikaning Sahel mintaqasida 2020 yilda boshlangan to‘ntarishlar to‘lqiniga yana bir ishni qo‘shdi.

Qurolli to‘qnashuvlar va avtoritar tajovuz tahdidlari dunyoni kamroq xavfsiz va kamroq demokratik davlatlar sirasiga tushirib qo‘ydi. Butun dunyo bo‘ylab zo‘ravon to‘qnashuvlar - ko‘pincha avtoritar tajovuz tufayli - o‘lim va halokatlar soni ortib ketdi va erkinlikni xavf ostiga qoldi. Ushbu hisobotda uzoq vaqtdan beri o‘z bahosini olgan Tog‘li Qorabog‘ harbiy hujumdan so‘ng, yil davomida eng katta erkinlik pasayishiga duch keldi, hukumat va uning etnik arman aholisini de-fakto quvib chiqarildi, bu esa “Qisman erkin”dan “Erkin emas”ga o‘tishiga sabab bo‘ldi. Kremlning Ukrainaga keng ko‘lamli bostirib kirishi ikkinchi yil davom etdi, bu esa bosib olingan hududlardagi asosiy huquqlarni yanada kamsitdi va Rossiyaning o‘zida ham kuchliroq repressiyalarga sabab bo‘ldi. Isroil va Falastinning Hamas jangari guruhi o‘rtasidagi mojaro, Myanmadagi 2021-yilgi harbiy to‘ntarish natijasida yuzaga kelgan fuqarolar urushi va Sudandagi harbiylar va harbiylashtirilgan guruhlar o‘rtasidagi shafqatsiz janglar ham tinch aholiga katta zarar keltirdi.

Bahsli hududlarda siyosiy huquqlar va fuqarolik erkinliklarining inkor etilishi ko‘pgina mamlakatlarda, shu jumladan ba’zi demokratik davlatlarda erkinlikni susaytirdi. O‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqiga ega bo‘lmagan bahsli hududlarda yashovchi odamlar, ayniqsa, hokimiyat tomonidan jiddiy tekshiruvlarsiz, suiiste’molliklarga duchor bo‘lishdi. Pekin Gonkong va Tibet aholisi uchun mavjud bo‘lgan bir nechta erkinliklarni ta’qib qilishni davom ettirdi, Rossiya rejimi esa Qrimdagi zaif aholini bostirish va mahalliy aholini bosqinchilik urushiga jalb qilish bo‘yicha sa’y-harakatlarini ilgari surdi. Bahsli hududlarda repressiyalar asosan avtokratik rejimlar tomonidan amalga oshirilgan, biroq Isroil va Hindistonning demokratik yo‘l bilan saylangan hukumatlari mos ravishda G‘arbiy Sohil va G‘azo sektorida hamda Hindiston tomonidan boshqariladigan Kashmirda asosiy huquqlarni buzishda qatnashgan. Bu zararli siyosatlar yirik mamlakatlardagi demokratik tamoyillar va institutlarga tahdidlar bilan o‘zaro bog‘liq edi.

Plyuralizm hujum ostida, ammo barcha jamiyatlar uchun kuch manbai bo‘lib qolmoqda. Avtoritar rahbarlar va qurolli guruhlar tomonidan turli siyosiy g‘oyalar, dinlar yoki etnik o‘ziga xosliklarga ega bo‘lgan odamlarning tinch-totuv yashashini rad etish 2023-yilda repressiya, zo‘ravonlik va umumiy erkinlikning keskin pasayishiga olib keldi. Bu tendentsiyalar shunday muhitni yaratmoqdaki dunyo bo‘yicha saylovlar yiliga demokratiya uchun noqulay muhitni taqozo qilmoqda. Ammo xilma-xillikdan kuch olish, o‘zgacha fikrni himoya qilish va o‘z me’yorlari va qadriyatlarini qo‘llab-quvvatlash uchun xalqaro koalitsiyalar qurish orqali demokratik kuchlar global erkinlikning uzoq vaqtdan beri davom etayotgan pasayishini ma’lum ma’noda qaytarib bera oladi.

Demak, 2023-yilda avtoritar rahbarlar va qurolli guruhlar tomonidan plyuralizmning rad etilishi repressiya, zo‘ravonlik va umumiy erkinlikning keskin pasayishiga olib keldi. Bu yil butun dunyo bo‘ylab saylovchilardan bo‘linish va istisno qilishning qarshi kuchlariga qaramay, demokratiyani qabul qilish so‘raladi. Bu saylovlar natijalari kelgusi yillar uchun xalqaro muhitni shakllantiradi. Demokratik g‘oylar faqat mamlakat ichkarisida inklyuziv tamoyillarni qo‘llab-

quvvatlash, xorijdagi kurashning oldingi saflarida turganlarni qo‘llab-quvvatlash va umumiy qadriyatlarga asoslangan mustahkam xalqaro hamkorlikni o‘rnatish orqali erkinlikning global pasayishini bartaraf etishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Claus Dierksmeier (Richard Fincham - Translated by) Qualitative Freedom - Autonomy in Cosmopolitan Responsibility, 2016. 4.
2. https://freedomhouse.org/explore-the-map?type=fiw&year=2024
3. https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2024/mounting-damage-flawed-elections-and-armed-conflict#introduction
4. https://www.gazeta.uz/oz/2024/04/16/democracy/